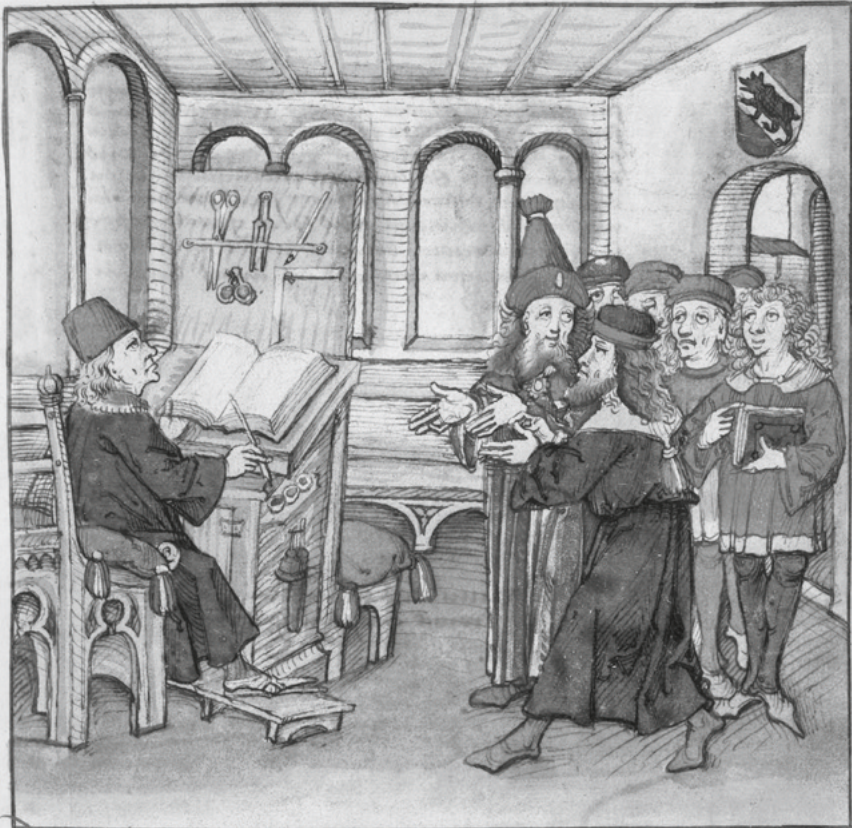

Und wann die eysenach vnd eront vnd
 stat vrom in Burgen den durch die
 vordern gar mit groffer wisheit und
 getwisheit manichou mit vil nort
 und arde daru groffen eren sachomen und
 gebuwen ist und mit manichen taten gar vil
 erfristen eluosten und vil von vrenden er
 wort und begenut sand. Do haben si betracht

Mark Vermeer

Pragmatische geletterdheid in de middeleeuwse Meierij.

De dorpssecretarie van Oisterwijk tot 1550

De afgelopen decennia is vanuit de mediëvistiek meer aandacht gekomen voor pragmatische geletterdheid. Deze term omvat, om Mostert te citeren, ‘all forms of literacy which directly serve functional actions, or which were meant to teach human actions and behaviour by making available knowledge’.¹ Men denke hierbij aan bijvoorbeeld rekeningen, oorkonden en brieven, maar ook aan studieboeken of handboeken. Vele studies zijn verschenen over de oorzaken en ontwikkelingen van de groeiende waardering voor het geschreven woord, die vanaf de dertiende eeuw in geheel Europa toeneemt. Hoewel het debat nog steeds voortduurt, is er consensus bereikt over enkele kenmerken. Een van de belangrijkste is de mate van verstedelijking. Juist in gebieden met een hoge graad van urbanisatie heeft het geschreven woord eerder en op specialistischer niveau zijn intrede gedaan. Om die reden zijn de meeste studies gewijd aan het verschriftelijkingsproces in grotere instellingen, zoals vorstenhoven of stedelijke autoriteiten. Dit betreft echter maar een disproportioneel klein deel van de middeleeuwse samenleving. Zelfs in de Lage Landen, die naast Italië de grootste concentratie van steden in middeleeuws Europa kenden, leefde het grootste deel van de bevolking op het platteland. De vraag rijst dan ook hoe dit schriftgebruik zich buiten de stedelijke gemeenschappen ontwikkelde en welke functie het had voor de bevolking op het platteland. Dit is des te meer interessant omdat de Utrechtse economisch historicus Van Zanden enige jaren geleden heeft beweerd dat de Industriële Revolutie, en daarmee feitelijk onze moderne samenleving, slechts heeft kunnen ontstaan door de aanwezigheid van een hoge graad van geletterdheid in Noordwest Europa, in het bijzonder in de Lage Landen.² Bovendien bemerkte hij hierin geen significante verschillen tussen stad en platteland. Deze studie dient daarom als bijdrage tot het nog vrijwel onbetreden onderzoeksveld van middeleeuwse plattelandsgelletterdheid.

Onderzoek naar plattelandsgelletterdheid is slechts mogelijk na het definiëren van stedelijke en plattelandsgemeenschappen. Een dergelijke tweedeling blijkt in de praktijk te worden bemoeilijkt door de aanwezigheid van veel centrale plaatsen op het platteland. Zij waren kleiner in omvang dan steden en hadden minder stedelijke kenmerken, maar vormden desalniettemin belangrijke schakels in de regionale netwerken. De economisch geograaf Christaller ontwikkelde in de jaren 1930 een theoretisch model waarin een stedelijke gemeenschap met een breed aanbod van specialistische diensten en producten centraal staat. Deze wordt omringd door kleinere centra die elk voor het ommeland meer basale functies aanbieden.³ Hoewel er sindsdien kritiek op dit model is geweest, is het nuttig gebleken om mobiliteitspatronen te onderzoeken. Ook voor de Meierij van 's-Hertogenbosch kan dit

¹ Mostert, *Bibliography*, 13.

² Van Zanden, *The Long Road*, 196.

³ Christaller, *Die zentralen Orte*.

model worden toegepast. De stad 's-Hertogenbosch vormde de hoofdplaats van het gebied en werd omringd door verschillende kleinere steden en vrijheden, zoals Eindhoven, Oss, Sint-Oedenrode, Helmond en Oisterwijk. Elk van deze kleinere centra werd op economisch, juridisch en politiek vlak beïnvloed door de hoofdplaats, maar had tevens een centrale functie voor het omringende platteland.

In deze studie is een dergelijk kleiner centrum onderzocht. Oisterwijk was een vrijheid, een nederzetting die privileges van de hertog had ontvangen en daardoor direct aan hem onderhorig was. Het was de hoofdplaats van het gelijknamige kwartier en vormde aldus een belangrijke schakel in het economische netwerk als intermediair tussen 's-Hertogenbosch en de plattelandsgemeenschappen. Van Uytven stelde in 1992 een lijst samen met achttien stedelijke kenmerken die hij projecteerde op de verschillende nederzettingen in Noord-Brabant.⁴ Hoe meer kenmerken aanwezig waren in een nederzetting, hoe groter haar centrale functie en hoe stedelijker haar aard. In Breda en Bergen op Zoom trof hij zeventien kenmerken aan, zodat zij zich zonder twijfel steden konden noemen. Oisterwijk had de helft van de kenmerken en bevond zich op toepasselijke wijze halverwege op deze schaal, tussen de steden en de dorpen in.

De stichting van de vrijheid Oisterwijk, kort voor het jaar 1212, zal ongetwijfeld vergezeld zijn gegaan van een oorkonde met vrijheidsrechten. Pas in 1230 werden deze rechten op schrift gesteld.⁵ Oisterwijk ontving dezelfde keur als 's-Hertogenbosch had verkregen, met uitzondering van de tolvrijheid op de Maas. Tot deze rechten behoorde ook de oprichting van een schepenbank. Dit college, dat bestond uit zeven jaarlijks gekozen schepenen, vormde het bestuur van de vrijheid en was belast met zowel de vrijwillige, de civiele als de criminele rechtspraak. Het gebrek aan bronnen ten spijt kan worden vermoed dat Oisterwijk zich vrij snel ontwikkelde tot een bloeiend centrum, dat bovendien vanaf het einde van de dertiende eeuw de rol van hoofdplaats van het kwartier vervulde.⁶ Het was gunstig gelegen aan handelsroutes tussen Holland en Vlaanderen en naar het Rijnland. In de eerste decennia ontving de vrijheid verschillende economische privileges en in 1355 trad zij toe tot het verbond van goede steden dat aan de vooravond van het successieconflict werd gesloten.⁷ Gedurende de oorlogen tussen Brabant en Gelre stak de hertog van Gelre in 1388 de vrijheid in brand. Wederopbouw volgde snel en de vijftiende en vroege zestiende eeuw kunnen worden gezien als een bloeiperiode voor Oisterwijk. De lakenhandel was hier debet aan: Oisterwijks laken werd onder meer naar Holland en Antwerpen geëxporteerd en vormde zelfs een bedreiging voor de Mechelse lakenhandel.

Ook bij de verspreiding van het geschreven woord in de Meierij is het bovengenoemde netwerk van belang geweest. Nadat schriftgebruik te 's-Hertogenbosch zijn intrede had gedaan in het bestuur en de rechtspraak, is het vervolgens vanuit de stad doorgegeven aan de kleinere centra, die zo op hun beurt het platteland konden voorzien van geschreven teksten.

Twee kaartjes van Oisterwijk: een uit de Topografische kaart 1:25.000 van 1912 (links) en een schematische weergave van het middeleeuwse dorp met de belangrijkste onderdelen (rechts). De Lind, de langwerpige open ruimte in het centrum van Oisterwijk, waar de schepenbank gewoonlijk bijeenkwam, is op beide kaartjes duidelijk zichtbaar (Tekening Karel Leenders)

Het paleografische onderzoek

Oisterwijk is geen gemakkelijke casus gebleken door gebrek aan geschikt bronnenmateriaal. De meeste administratieve reeksen beginnen pas in de zestiende eeuw en het aantal bronnen over de eerste drie eeuwen van de geschiedenis van de vrijheid is miniem in vergelijking met stedelijke centra, en bovendien weinig divers.⁸ Zo ontbreken bijvoorbeeld dorpsrekeningen en aanstellingsoorkonden van scribenten, bronnen die veelvuldig aangewend worden om de ontwikkeling van pragmatische geleterdheid te bestuderen. Een andere methodologie was derhalve noodzakelijk. De historische hulpwetenschappen paleografie en diplomatiek bleken hiervoor uitermate geschikt. Paleografie is de studie van het handschrift, terwijl diplomatiek aandacht besteedt aan het ontstaan en de vorm van de oorkonden, waaronder de totstandkoming van de tekst. Hoewel slechts incidenteel gebruikt, zijn de resultaten van deze disciplines tot op heden veelbelovend. Het proefschrift van Van Synghele over de secretariële ontwikkeling van 's-Hertogenbosch is van groot belang geweest voor deze studie.⁹

Zowel de klassieke methode van Bresslau, die afgelopen decennia uitgewerkt is door Kruisheer en zijn studenten, als de diplomatische methode van Prevenier hebben we toegepast op het bronnencorpus.¹⁰ Conform de klassieke methode is van alle originele stukken het handschrift onderzocht, zodat deze konden worden toegeschreven aan een groep scribenten, van wie vervolgens kon worden bepaald of zij in Oisterwijk werkzaam waren. Ondanks de afwezigheid van enkele nuttige bronnentypes hebben we onverwacht een omvangrijke verzameling oorkonden en schepenprotocollen kunnen samenstellen uit Nederlandse en Belgische archieven. In totaal zijn 1.339 oorkonden uit de periode 1259-1550 aangetroffen, zowel originelen als afschriften en *deperdita*.¹¹ De schepenprotocollen, bewaard vanaf 1418, omvatten 5.269 folia.¹² In deze protocollen werden de minuutakten ingeschreven, waarna de scribent de tekst later in het net uitschreef in de vorm van een oorkonde (grosse). Om de invloed en reikwijdte van de secretarie in en rond Oisterwijk te achterhalen hebben we besloten het onderzoek niet te beperken tot de bestuurlijke en rechterlijke bronnen. In plaats daarvan is al het overgebleven materiaal dat tot 1550 in of door de vrijheid is uitgevaardigd in het onderzoek opgenomen. Hiertoe behoorden twee *Libri Anniversariorum*, gedateerd op circa 1400-1410 en op 1532, een door de Tafel van de Heilige Geest vervaardigd *cartularium* en de administratie van twee religieuze broederschappen, bestaande uit statuten, lidmaatschapslijsten en een renteboek.¹³ Daarnaast zijn de rekeningen onderzocht van de Oisterwijkse kwartierschout, die drie rollen en 1.162 folia omvatten.¹⁴ In totaal is dus uit de vrijheid een omvangrijke, doch niet heel gevarieerde, middeleeuwse nalatenschap bekend.

4 Van Uytven, 'Les moyennes', 65-84. Vgl. Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 188-253, voor een eerdere, meer subjectieve, methode om een onderscheid te maken tussen stedelijke en plattelandsnederzettingen.

5 Camps, *ONB I*, 222-226, nr. 150, d.d. 1230 [november 25?]

6 Oisterwijk verkreeg het recht accijns te heffen op bier en wijn in 1292 en ontving gemeenschappelijke gronden in 1300. In 1355 volgde een privilege om twee jaarmarkten en een weekmarkt te houden. Camps, *ONB I*, 592-593, nr. 489, d.d. 1292 en 727-728, nr. 603, d.d. 1300 december 4. RAT, *DB Oisterwijk*, inv. nr. 1.

7 Van Uytven, 'Het gewicht', 120.

8 Fasel, *Inventaris*.

9 Van Synghele, *Actum*.

10 De klassieke methode is enige decennia terug volledig omgewerkt door Burgers: *De paleografie*, en vervolgens vereenvoudigd toegepast door Dijkhof: *Het oorkondewezen*. Voor de methode van Prevenier, zie Prevenier, *De oorkonden*.

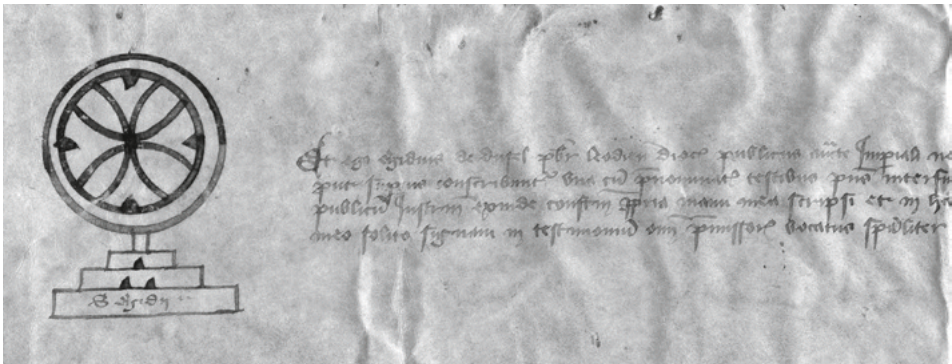
11 Zie Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk', bijlage 2 voor de onderzochte oorkonden. *Deperdita* zijn oorkonden die verloren zijn gegaan, doch waarvan het eertijds bestaan uit andere bronnen bekend is.

12 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'. Verwachte verschijning als handelseditie in 2017 of 2018.

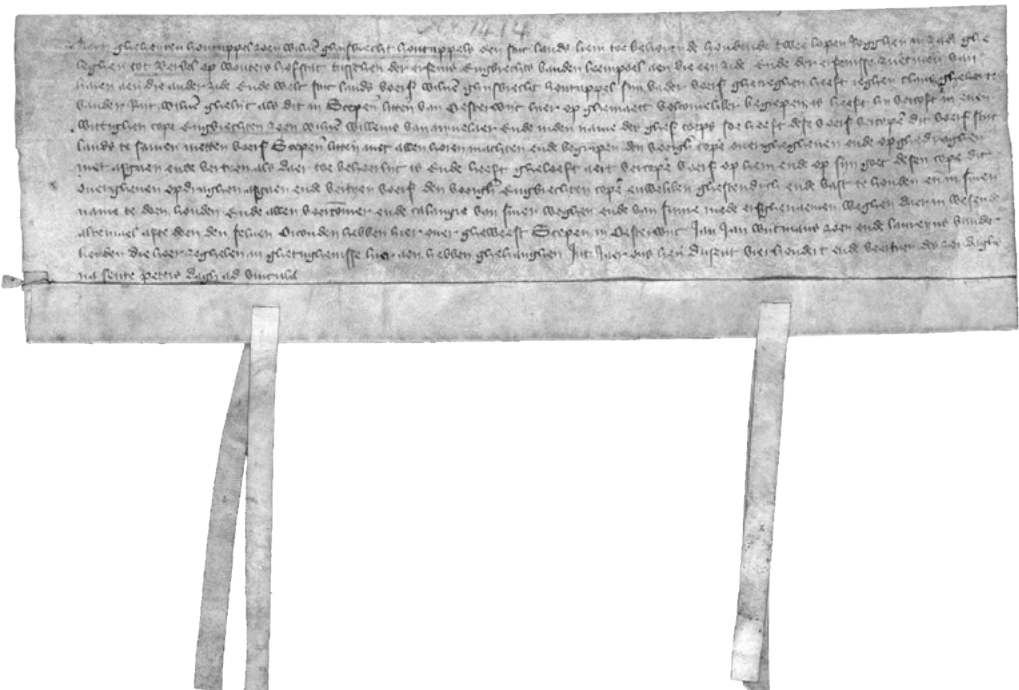
13 Het *Liber* van circa 1400-1410 was in privébezit van G. Berkelmans en kwam in 2010 na een veiling in onbekende handen. Een fotokopie stond ons ter beschikking. De inhoud werd door Berkelmans schematisch gepubliceerd in 'Jaargetijden en maandstonden'. Een *cartularium* is een codex waarin een instelling de door haar ontvangen oorkonden afschreef en ordende, ten behoeve van goederenbeheer en preservatie van de originele stukken.

14 ARAB, *RvB*, inv. nrs. 2749-6, 2804, 2807, 2812, 2819 en 13024-13027. Voor het ambt van (kwartier)schout, zie Jacobs, *Justitie*, 20-30, en Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 23.

De diplomatische methode, waarin op basis van de gebruikte formules (het dictaat) wordt onderzocht waar een stuk was geredigeerd, bleek minder bruikbaar dan de klassieke methode, aangezien het dictaat in de schepenoorkonden reeds vanaf een vroeg moment was gestandaardiseerd. Beide methoden konden echter worden samengevoegd tot een bruikbare synthese. Zo kon een lijst worden opgesteld van 24 schrijfheden, aantoonbaar werkzaam in dienst van de Oisterwijkse schepenbank. Van elk van hen was het bovendien mogelijk de werkzame periode en activiteit te achterhalen, zodat productiviteit en specialisatie in kaart konden worden gebracht. Enkele andere handen waren verbonden aan andere instellingen in de vrijheid, maar assisteerden de secretarie op incidentele basis.

De schrijfheden van Egidius de Dusel in een notariële oorkonde (boven) en een schepenoorkonde (onder) (bron: RAT, Chartercollectie Oisterwijk, nr. 14; d.d. 1438 juni 29 en BHIC, ChPG, nr. 119; d.d. 1414 augustus 5)

De opgestelde lijst was tot op dat moment echter anoniem en behalve de werkzaamheden verschaftte het overzicht nog geen informatie over de aard van het schrijfpersonnel. Om die reden was het noodzakelijk de schrijfhanden te identificeren met historische personen. Dit bleek mogelijk op basis van historisch onderzoek en paleografische vergelijkingen. De sterke band tussen de Meierijse secretariéklerken en het notariaat was al door Van den Bichelaer opgemerkt en vervolgens door Van Synghel voor 's-Hertogenbosch verder uitgewerkt.¹⁵ Om die reden onderzochten we het handschrift van de notarissen die in en rond Oisterwijk actief waren. Zes scribenten bleken een notariële admissie te hebben, onder wie de vier oudst bekende scribenten.¹⁶

De ontwikkeling van de Oisterwijkse secretarie

Voordat we over de Oisterwijkse secretarie kunnen spreken, is het noodzakelijk een duidelijke definitie van het begrip te geven. De precieze definitie is het onderwerp geweest van discussie. Dijkhof vereenzelvigde een secretarie met een kanselarij, met dien verstande dat de term kanselarij gebruikt wordt om vorstelijke schrijfcentra aan te duiden en de term secretarie als het om een stedelijk scriptorium gaat.¹⁷ Kruisheer definieerde een kanselarij als 'een georganiseerde groep personen, werkend naar zekere regels en met als taak oorkonden van een bepaalde oorkonder te vervaardigen'.¹⁸ Binnen een semi-stedelijke gemeenschap zoals Oisterwijk is deze definitie echter maar deels bruikbaar: met name de aanwezigheid van verscheidene personen is een problematische premisse. Om die reden hebben wij besloten om dit aspect te vervangen door een door Van Caenegem geopperd kenmerk. Hij benadrukte de continuïteit van de schrijfproductie, zelfs als deze in handen van slechts één scribent was.¹⁹ Voor deze studie is aldus besloten dat een secretarie een instelling van minstens één scribent is die belast is met de vervaardiging van geschreven documenten volgens vaste regels, op een meer dan incidentele basis en ononderbroken gedurende een langere periode, ten behoeve van een specifieke uitvaardiger.

Met deze definitie kan het ontstaan van de Oisterwijkse secretarie worden geplaatst in het derde kwart van de veertiende eeuw. Eerder was nog niet aan alle voorwaarden voldaan. Op diplomatische gronden kunnen we de dertiende-eeuwse oorkonden waar Oisterwijk bij betrokken is geweest, toewijzen aan andere schrijfcentra. In de vroege veertiende eeuw verschenen de eerste scribenten die we in Oisterwijk kunnen lokaliseren, maar zij lijken geen van allen een permanente aanstelling te hebben gehad. De achtendertig oorkonden die tussen 1301 en 1360 werden uitgevaardigd, zijn geschreven door elf handen, waaronder vijf *hapaxen* (handen die slechts eenmalig voorkomen). Slechts één scribent schijnt een meer permanente positie te hebben gehad, met twaalf oorkonden tussen 1335 en 1347. Dit veranderde in of rond 1362, toen de notaris Jacobus de Dusel de gehele schrijfproductie op zich nam en dit vervolgens bijna veertig jaar lang volhield. In diezelfde tijd werden er wijzigingen doorgevoerd in de oorkonden. Enige jaren eerder had de volkstaal vrij abrupt het Latijn vervangen en in 1362 werd het objectieve dictaat permanent geïntroduceerd,

¹⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 145-150; Van Synghel, *Actum*, 145-166.

¹⁶ De secretarissen waren Jacobus de Dusel (fl. 1362-1400), Egidius de Dusel (fl. 1394-1418) en Wilhelmus de Ponte/vanden Bruggen (fl. 1535-1551). De incidentele scribenten waren Wilhelmus de Hukelem (fl. 1353-1360), Johannes de Ele (fl. 1358) en Wilhelmus Nuweert (fl. 1434-1459).

¹⁷ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 30-31. Vergelijk Prevenier, 'Avant propos', IX.

¹⁸ Kruisheer, *De oorkonden*, 177-178.

¹⁹ Van Caenegem, *Royal writs*, 136-137.

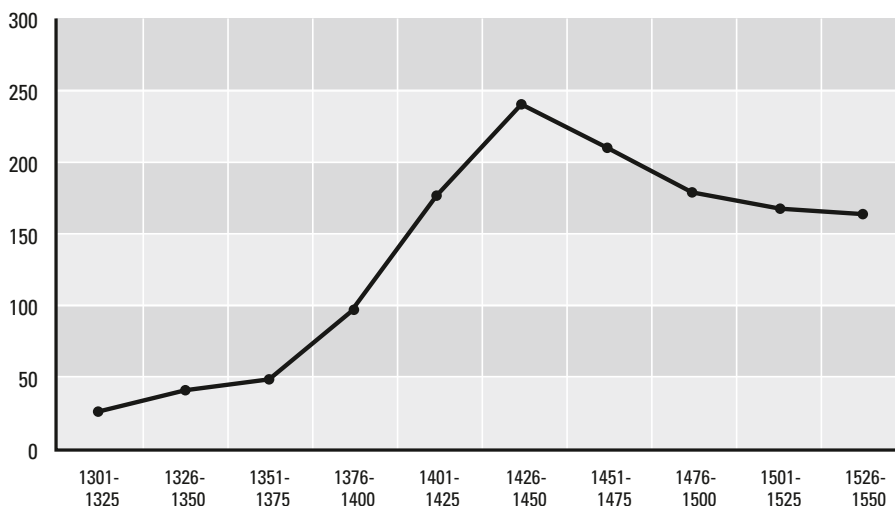
slechts bestaande uit een *dispositio*, *corroboratio* en *datatio*.²⁰ Aldus, met een vaste scribent in dienst en nieuwe dictaatgebruiken, vermoeden we dat de Oisterwijkse secretarie in 1362 is opgericht.²¹

Zoals uit de grafiek op pagina 59 is af te lezen, vond er in de decennia na de oprichting een opleving in de schrijfproductie plaats: binnen een eeuw vermenigvuldigde dit aantal zich bijna zesvoudig. De vraag naar oorkonden steeg als gevolg van twee ontwikkelingen. Enerzijds was er sprake van een bevolkingsgroei tot halverwege de vijftiende eeuw. Dit is duidelijk zichtbaar in de haardstedentellingen, waarin het aantal woningen in ieder plaats was geteld. Binnen het kwartier van Oisterwijk steeg dit aantal van circa 2.800 in 1374 naar circa 3.800 in 1438. Ook in de rest van de onderzochte periode lopen deze ontwikkelingen gelijk: gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw daalde het aantal woningen licht, terwijl vanaf 1500 weer een lichte stijging optrad.²² Daarnaast is een toename merkbaar in het vertrouwen in de rechtskracht van het geschreven woord. Dit vertrouwen was ontstaan in de grote stedelijke centra en had zich uitgebreid naar het platteland. Terwijl de oudste oorkonden zwaar leunden op mondeling overgedragen informatie verscheen in 1336 het eerste stuk dat op een *retroactum* was gebaseerd.²³ In zijn kielzog versterkte deze ontwikkeling de positie van de Oisterwijkse schepenbank. Hoewel 's-Hertogenbosch de inwoners van de Meierij naar zich toetrok met juridische voordelen, zouden de lokale schepenbanken niet hebben kunnen voortbestaan als er vanuit het ommeland geen vraag zou zijn geweest. In de praktijk werden de dagelijkse transporten verleden voor de lokale banken, terwijl men voor de grotere rechtshandelingen en contracten over leengoederen afreisde naar 's-Hertogenbosch. Omdat Oisterwijk handig aan handelsroutes gelegen was, bood de aanwezigheid van een schepenbank economische kansen voor de vrijheid: vele handelaren reisden immers via deze routes door de vrijheid. Desalniettemin zijn er in de optekening van contracten geen pieken te zien tijdens marktdagen, zoals wel in 's-Hertogenbosch het geval was.²⁴

De schepenbank bood niet als enige de mogelijkheid om rechtshandelingen te laten vastleggen: tot de andere schrijvers kon men notarissen rekenen en enkele geestelijken (al zijn door de laatste categorie uitgevaardigde oorkonden vrij zeldzaam). Wel was de schepenbank de meest populaire uitvaardiger. Hier zijn verschillende redenen voor te geven. Allereerst was de schepenbank als college betrouwbaarder dan geestelijken en notarissen, die op persoonlijke titel handelden.²⁵ Zoals Van den Bichelaer opmerkte, bevatte een notariële oorkonde tal van validatiemiddelen, vele malen meer dan een schepenoorkonde. Dit hield echter niet in dat de individuele levenswandel en status van de schepenen geen invloed had, integendeel.²⁶ Het bevestigen van het eigen schepenzegel was het teken dat een schepen zijn geloofwaardigheid aan het stuk had verbonden. Het is aldus te begrijpen dat het in Oisterwijk behoorlijke commotie veroorzaakte toen Peter Jan van Laerhoven in 1435 de schepen Wijtman Wouter van den Dael beschuldigde van het bezegelen van oorkonden waarin hij zelf een belang had gehad. Aangezien schepenen door het recht werden beschermd tegen laster, kwam de zaak voor een gebannen vierschaar (een gerechtelijk tribunaal). Zij stelden uiteindelijk Van den Dael in het gelijk en droegen Van Laerhoven op te erkennen dat zijn beschuldiging vals was.²⁷ Indien deze echter wel gegrond zou zijn verklaard, zou dat gevolgen hebben gehad voor alle oorkonden die door Van den Dael waren bezegeld. Een tweede en meer praktische reden behelsde de prijs: een notariële grosse was viermaal zo duur als een schepenoorkonde.²⁸ In 's-Hertogenbosch, waar het merendeel van de stadssecretarissen ook een notariële carrière had, was het tot halverwege de vijftiende eeuw gebruikelijk dat een notariële akte werd opgesteld voor de lossingsvoorwaarden

van een cijns of pacht die kort hiervoor ten overstaande van schepenen was opgesteld. De schrijvers wisselden hier moeiteloos van ambt.²⁹ In Oisterwijk en de omringende kleinere schepenbanken is dit echter niet aangetroffen, zelfs tijdens de ambtstermijn van een secretaris met een notariële admissie.³⁰

Grafiek 1 Aantal oorkonden uitgevaardigd door schepenen en bestuur van Oisterwijk, per 25 jaar (1300-1550)

Gedurende de vijftiende eeuw ontwikkelde de secretarie zich verder. Een ononderbroken reeks secretarissen leidde het schrijfcentrum. Zij werden bijgestaan door assisterende klerken. De eerste klerk verscheen in de jaren 1434-1459 terwijl een tweede aansloot tussen 1454 en 1470, als gevolg van de piek die de oorkondeproductie halverwege deze eeuw bereikte. Dat deze personeelsuitbreiding slechts van tijdelijke aard was, blijkt uit het feit dat

- 20 In de structuur van een oorkondetext omvat de *dispositio* de eigenlijke rechtshandeling, de *corroboratio* de aankondiging van de getuigen (in dit onderzoek de schepenen van Oisterwijk) en zegels, en de *datatio* de datering.
- 21 De eerste oorkonde met het objectieve dictaat is BHIC, *ChPG*, inv. nr. 24; 'Claus gheheyten vander Riit een stuc lands [...] heeft hii ghegheven in eenre gherechter ghysten [...] Ghiisbrecht gheheyten Houtappel sinen neve [...] Orconde hebben hierover gheweest scepen in Oesterwiic Willem Coman ende lanne van Eel die hoer zeghelen in ghetughenisse hier aen hebben ghehanghen int iaer ons heren dusent dryehondert tsestich ende twee, des dynsdaghs na sente Matheus.' Zie ook Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk', bijlage 2, nr. 72: Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.
- 22 RAT, *THG Oisterwijk*, inv. nr. 1, fol. 3v: 'censum annum et hereditariam [...] quem erga Iohannem Dicbier de Buscoducis comparuerat, prout in litteris scabinorum de Buscoducis super hoc confectis vidimus contineri'. Een *retroactum* is een bewijsstuk betreffende een eerder transport van het betreffende goed. Bij een transporthandeling werden in de regel alle *retroacta* overgedragen aan de ontvangende partij.
- 23 Jansen, *Landbouwpacht*, 35.
- 24 Zijlderduijn, *Medieval Capital Markets*, 188.
- 25 Cerutti, 'De schepenbank', 51.
- 26 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 149, fol. 16r: 'Wii lan van Catwiic ende lan Ian Wytman, schepenen in Oesterwiic, doen cont dat want een dystensy ende discoert geweest heeft een lange tiid tussen Wytman Wouter vanden Dael enerziids en Peter van Laerhoven [...] anderziids van dreygheliken woorden die dese voirs. Peter openbaerlijck geseeght ende gesproken heeft opten voirs. Wytman dat hi als een scepen hen selven geseghelt soude hebben scepenen brieven hen selven toebehoirende'.
- 27 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 204. Een grosse is een in het net uitgevaardigd afschrift van een ambtelijk document, waarvan de oorspronkelijke akte, de minuutakte, in het protocol bij de notaris of schepenbank berust. De op perkament uitgevaardigde oorkonden, voorzien van bezegeling of bekrachtiging en met de juridische formuleringen volledig uitgewerkt, worden grosse genoemd.
- 28 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 349.
- 29 In andere plaatsen in de Meierij treffen we echter wel notariële minuten in de schepenprotocollen: Maarschalkerweerd, 'Het Helmondse schepenprotocol', 99.

de scribenten weer verdwenen nadat de productie in de tweede helft van de eeuw afnam. Terwijl in 's-Hertogenbosch een duidelijke specialisatie optrad, waarbij de stadssecretarissen de inschrijving in de protocollen verzorgden en een groep secretariéklerken of notarissen de grossen vervaardigde, bleef een dergelijk proces in Oisterwijk uit. De schrijfheden van zowel de secretarissen als de assistenten worden namelijk aangetroffen in alle typen documenten. Desalniettemin was er wel sprake van een hiërarchie: zo zijn er voorbeelden waarin de secretaris correcties aanbracht in de door een assistent geschreven minuutakte en een conceptakte afrondde door de toevoeging van de datum en schepenopgave. De secretaris bleef daarnaast verantwoordelijk voor het merendeel van de productie.

Niet alleen de bezetting werd aangepast aan de productie, dat gold ook voor de administratieve gebruiken. In augustus 1418 begon de reeks schepenprotocollen.³¹ Deze ontwikkeling houdt wellicht verband met de aanstelling van een nieuwe secretaris, Hubrecht van Oosterhout, twee maanden eerder.³² Zijn voorgangers waren allen notarissen en zullen hun secretariële en notariële administratie waarschijnlijk hebben gecombineerd in dezelfde registers. Deze banden waren persoonlijk bezit en zullen dus na hun dood verspreid zijn geraakt en verloren zijn gegaan. De banden van Van Oosterhout bevatten echter alleen minuten van schepenakten en kunnen dus als echte schepenprotocollen worden beschouwd. Zijn opvolger kreeg deze banden in handen en zette de reeks voor. Dat de protocollen bewaard zijn, in tegenstelling tot de rest van de administratieve archieven, zal te maken hebben met de inhoud. Terwijl dorpsrekeningen en raadsbesluiten vrij spoedig hun waarde verloren, konden akten van vrijwillige rechtspraak eeuwenlang hun nut behouden. Zij werden dan ook lang nadien geraadpleegd. De volgende ontwikkeling had betrekking op de opmaak van de protocollen. Bij de aanleg van de banden werden brede marges en behoorlijke ruimtes tussen de contracten aangehouden om latere toevoegingen mogelijk te maken. Daarvoor konden minuten overal op de pagina worden neergeschreven: soms tussen twee oudere contracten geperst of zelfs verticaal. Chronologisch werd elk protocol gesteld op één schepenjaar, dat in Oisterwijk begon op Gezworen Maandag (maandag na Driekoningen). Vóór die tijd omvatten de protocollen vaak meerdere jaren. Op de kaft werden de plaats en de periode geschreven, soms eveneens voorzien van de naam van de secretaris. Het eerste folium bevatte een opgave van de schepenstoel van dat jaar; vanaf de zestiende eeuw werden hier de namen van de burgemeesters, de schout, de gezworenen en de secretaris aan toegevoegd. De laatste aanpassing betrof een alfabetische index, met aparte kolommen voor verdelingen en transporten door erfgenamen als collectief. Vanaf 1553 legde de secretaris deze indices aan, maar vervaardigde deze met terugwerkende kracht tot 1538. Al deze uiterlijke veranderingen tonen aan dat de protocollen nadien nog geregeld werden geraadpleegd.

Identificatie van scribenten

Het identificeren van schrijfheden door middel van notariële akten is hierboven reeds beschreven. Verder bleek het ook mogelijk te zijn handen met personen te vereenzelvigen via aantekeningen in de schepenprotocollen en andere archivalia. De eerste scribenten in Oisterwijk zullen waarschijnlijk verbonden zijn geweest aan de Petruskerk, waar sinds de dertiende eeuw verschillende geestelijken actief waren.³³ De abdi van Sint-Geertrui te Leuven, die het patronaatsrecht voor de parochie in bezit had, heeft geen invloed gehad op de vroege stadia van de schriftelijke ontwikkeling.³⁴ Deze rol was voorbehouden aan de abdi van Tongerlo, die dichterbij gelegen was en binnen de jurisdictie van Oisterwijk vele

goederen bezat.³⁵ De diplomatische analyse van de oudste oorkonden plaatst het ontstaansmilieu ook bij deze abdij. In het tweede stadium treffen we dictaatgebruiken aan die in die tijd gangbaar waren in 's-Hertogenbosch.³⁶ Dit doet vermoeden dat op dat moment in Oisterwijk schrijvers uit het Bossche milieu actief waren.

De eerste identificeerbare scribenten in Oisterwijk waren geestelijken met een notariële admissie. Dit ambt oefenden zij uit naast hun activiteiten voor de dorpssecretarie. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw was het aantal notarissen in de omgeving gering en geen van hen heeft een omvangrijke productie nagelaten. Daarentegen ervoer Jacobus de Dusel in de eerste jaren van de secretarie concurrentie van drie zeer productieve notarissen, onder wie de schoolmeester. De enkele notarissen die nog overbleven, waren veelal verbonden aan de geestelijke instellingen in de vrijheid, zoals de kerk of het klooster Catharinenberg, waarschijnlijk om van werk verzekerd te blijven.³⁷ We kunnen dus concluderen dat de aanwezigheid van de dorpssecretarie voorzag in vrijwel de volledige vraag naar schriftelijke bewijsstukken van de vrijwillige rechtspraak, waardoor er nauwelijks ruimte overbleef voor andere professionele schrijvers. De hierboven genoemde juridische en financiële voordelen van schepenakten zullen hierin een grote rol hebben gespeeld. Notarissen verdwenen niet volledig, maar de kloof tussen hen en de secretariëkerken groeide gedurende de vijftiende eeuw. De klerken waren in toenemende mate uit de lekenbevolking afkomstig en het aantal dat nog enige banden met de geestelijkheid had, was gering. In vaardigheid ging het personeel er niet op achteruit: het niveau van basisonderwijs in de kwartieren van Oisterwijk en Kempenland lag erg hoog, zeker in vergelijking met de rest van het hertogdom.³⁸ Een kleine meerderheid van de scribenten was inheems; zij behoorden allen tot de sociaaleconomische bovenklasse, die tevens de bestuurders leverde. Schrijvers van buitenaf slaagden er allen in om vrij vlot tot deze klasse toe te treden, veelal via huwelijk.³⁹ Het ambt was echter niet erfelijk. Een benoemingsbeleid was evenmin mogelijk, aangezien de bezetting van de secretarie afhankelijk was van het in pacht houden van het schrijfambt. In de praktijk is het toch mogelijk om patronen te ontwaren. Vrijwel alle secretarissen begonnen hun carrière als assistent in dienst van hun voorganger. Reeds bekend met het schrift en het Latijn, leerden zij van hem de praktische vaardigheden, zoals de *ars dictandi* (het opstellen van akten) en het lokale recht.⁴⁰ Het is niet ondenkbaar dat de secretaris een rol speelde in het veiligstellen van het ambt voor zijn assistent.

31 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 143, fol. 1r: 'Anno XVIIIo Illa die augusti scabini Iohannes de Fine, Mychael vanden Oerde, Wijtmannus filius Iohannis Wytmanis, Iohannes Brabants, Laurencio de Merica, Gerardus de Meyensvoert et Henricus de Avoert filius Henrici.'

32 In de Bossche schepenprotocollen is opgetekend dat Egidius de Dusel het Oisterwijkse schrijfambt pachtte voor een periode van drie jaar, beginnend op Sint-Jansgeboorte (24 juni) 1412, en dit met nogmaals drie jaar verlengde in 1415. Aldus moet Van Oesterhout hem hebben opgevolgd tussen 25 juni en 2 augustus 1418. Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

33 Franken e.a., *Oisterwijk*, 58.

34 Franken e.a., *Oisterwijk*, 57-58.

35 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

36 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'. Het dictaat bestaat uit een *intitulatio*, *notificatio*, *inscriptio*, *dispositio*, *corroboratio* en *datatio*. Zie de volgende twee oorkonden voor de overeenkomsten tussen Oisterwijk en 's-Hertogenbosch:

AAT, *Charters*, inv. nr. 368 (20 juni 1316): 'Nos Gerardus Iudays et Enghebertus Hoefslaghere, scabini in Oesterwiic, notum facimus universis quod coram nobis Elisabeth relicta Iohannis quondam dicti vander Wilt ... presentium testimonio litterarum. Datum anno Domini Mo CCCo sextodecimo in dominica ante Nativitatem beati Iohannis Baptiste.'

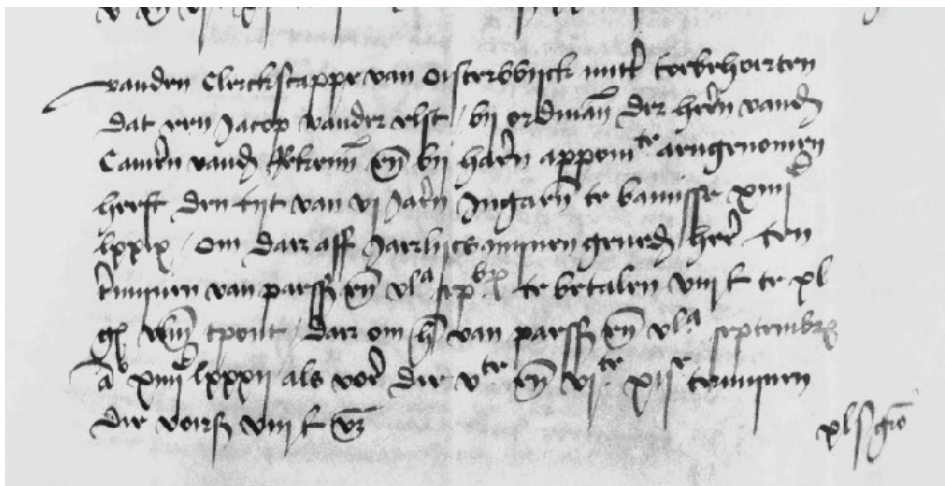
Camps, *ONB I*, 1072-1073, nr. 881, d.d. 1312 september 17: 'Nos Arnoldus Dicbier et Iohannes Franke, scabini in Buscho ducis, notum facimus universis quod coram nobis Gerardus de Esghe ... presentium testimonio litterarum. Datum anno Domini Mo CoCoCo duodecimo, in die beati Lamberti martiris.'

37 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nrs. 86, 129, 142, 198, 232, 254 en 391.

38 Bijsterveld, *Laverend*, 139.

39 Zes van de elf secretarissen tussen 1362 en 1552 kwamen uit de Oisterwijkse bovenklasse, terwijl twee van de andere vijf hierbinnen huwden. Ook de meeste Oisterwijkse notarissen behoorden tot deze klasse. Vgl. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nrs. 11, 61, 86, 97, 142, 156, 171, 232, 246, 252, 317, 354, 368, 391 en 419.

40 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

De inkomsten van het schrijffambt van Oisterwijk over 1481-2 in de rekening van de hertogelijke rentmeester voor de Meierij (bron: ARAB, *Rekenkamer van Brabant*, inv. nr. 5297, fol. 87v)

Dit schrijffambt (*officium scripturie*, *scrijffambacht*, *clercscappe*) vormde een centraal aspect in de organisatie van de secretarie. Voor elk van de vier kwartieren bestond een dergelijk ambt, op grond waarvan men gerechtigd was om de bestuurlijke schrijftaken voor alle aan de hertog ondergeschikte plaatsen in het kwartier te verzorgen. Dit behoorde oorspronkelijk tot de hertogelijke regalen.⁴¹ In tegenstelling tot de meeste steden in de Lage Landen was dit ambt in Oisterwijk niet in bezit van het dorpsbestuur, zodat dit officieel geen invloed had op de benoeming van de secretaris. In de praktijk echter werkten secretarie en bestuur nauw samen en de secretaris stond ook veelvuldig te boek als *scepenclerc*. Door de aard van zijn werkzaamheden was hij op vrijwel dagelijkse basis bij de schepenbank aanwezig. De eerste vermelding van het ambt dateert uit 1407, maar gegevens zijn schaars tot halverwege de vijftiende eeuw. Gedurende de eerste helft van die eeuw was het ambt in handen van tussenpersonen. Zij hadden het ambt gepacht van de hertog en gaven het voor een hogere pacht door aan een onderpachter, die de daadwerkelijke secretaris was. Op deze wijze is het te begrijpen dat Egidius de Dusel in 1412 het ambt van een Brusselse apotheker pachtte en drie jaar later van een waard.⁴² Rond 1450 kwam hier een einde aan. Het hertogdom was toegevoegd aan het Bourgondische rijk, waarvan de hertogen vanuit een centralisatiebeleid pogingen ondernamen om alle in de voorgaande eeuwen uitgegeven en vervreemde ambten en rechten terug in bezit te krijgen. Hiertoe behoorden ook verschillende schrijffambten.⁴³ Haarlem, in het graafschap Holland, verloor het benoemingsrecht, terwijl de vorst zijn aanspraken op het schrijffambt van 's-Hertogenbosch pas na een verloren rechtszaak opgaf. De lagere ambten werden vervolgens door de Brusselse Rekenkamer beheerd en uitgegeven. Vanaf 1467 verschijnen de inkomsten van deze ambten in de rekeningen van de hertogelijk rentmeester voor de Meierij.⁴⁴ De pachttermijn was in de regel drie jaar, waarna het terugkwam aan de Rekenkamer en opnieuw in een openbare bieding werd aangeboden. Een benoemingsbeleid was aldus niet goed mogelijk. De zittende pachter had het recht om het eerste bod te doen, maar kon vervolgens door andere geïnteresseerden worden overboden. De bijna een halve eeuw durende carrière van Jacob van der Elst (1456-1491) werd tussen 1467 en 1470 abrupt onderbroken toen Ansem van Tulden uit Hilvarenbeek

Hertog Filips de Goede van Bourgondië bevorderde de centralisatie van het bestuur, waarbij hij veel belang hechtte aan het schrijffambt. De schrijver Jean de Miélot was in de periode 1449-1467 bij Filips in dienst als zijn persoonlijk secretaris. Hier zien we hem aan het werk in de hertogelijke bibliotheek. Portret door Jean Le Tavernier, kort na 1456 (Bron: Jean de Miélot, *Miracles de Notre Dame*, f.19. Vindplaats: Bibliothèque Nationale de France, Fr9198)

plots een hoger eindbod uitbracht en de nieuwe pachter werd. Desalniettemin hadden de secretarissen allen een aanzienlijk lange carrière in Oisterwijk. Bij zeven van hen eindigde hun activiteit pas met hun pensionering of overlijden. De concurrentie bij de veiling zal dus niet groot zijn geweest. Daarbij was het mogelijk om persoonlijke afspraken te maken. Jan Lombarts kwam in 1528 met de Rekenkamer overeen dat zijn zoon hem na zijn dood zou opvolgen, voor een jaarlijkse cijns van twaalf gulden.⁴⁵ Dit was hoger dan de tien gulden die Lombarts op dat moment zelf betaalde, maar in een veiling zou de prijs nog verder opgedreven kunnen worden.

Groeiende professionalisering

De economische groei en de toenemende rol van Oisterwijk als centrale plaats voor de omgeving hadden gevolgen voor de omvang van het bestuur en de administratie. De privileges die in de dertiende en veertiende eeuw waren verleend, hadden geleid tot welvaart, maar eveneens tot een toename in de hoeveelheid informatie die verwerkt en bewaard

⁴¹ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 141.

⁴² SAH, *ORA*, inv. nr. 1187, fol. 343r; inv. nr. 1189, fol. 89v.

⁴³ Vgl. Van Uytven 'De kern van een dynastieke federatie', 217-218; Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 189.

⁴⁴ ARAB, *RvB*, inv. nrs. 5282-5367 (1467-1550).

⁴⁵ ARAB, *RvB*, inv. nrs. 294, fol. 40r.

diende te worden. Zoals we hierboven hebben betoogd, steeg tegelijkertijd vanuit de bevolking de vraag naar geschreven bewijsstukken. Deze groei werd gedeeltelijk opgevangen door een tijdelijke uitbreiding van het personeel, maar resulteerde tevens in structurele veranderingen. De rol van de schepenklerk binnen het Oisterwijkse bestuur werd steeds belangrijker. Met een bestuurscollege waarvan de leden telkens maar een jaar dienden, vormde de klerk een stabiele factor. Niet alleen was hij bekend met het plaatselijke recht en de rechterlijke procedures, hij was tevens de spil in de officiële communicatie. Daarnaast trad hij steeds regelmatig op als juridisch vertegenwoordiger van de vrijheid. Vanaf de late vijftiende eeuw vergaderden vertegenwoordigers van 's-Hertogenbosch en de vier kwartieren op regelmatige basis om te spreken over zaken die de gehele Meierij aangingen, voornamelijk de kosten en schade die de oorlog met Gelre met zich meebracht. Dit versterkte de contacten tussen de verschillende plaatsen, maar voegde ook een extra belasting toe aan het takenpakket van de secretarissen.⁴⁶ Het vertegenwoordigen van de vrijheid was ook noodzakelijk bij bijzondere gebeurtenissen. Zo nam Jan Lombarts in 1507 deel aan een verwelkomingscomité dat naar Brussel afreisde om Margaretha van Oostenrijk te feliciteren met haar zo pas verkregen landvoogdij over de Nederlanden.⁴⁷ Tegen het einde van de vijftiende eeuw vormden de schrijftaken slechts een deel van het secretariële takenpakket. Kennis van het recht was noodzakelijk en de klerk diende overzicht te houden over de dorpsfinanciën. In steden in Holland en Zeeland leidde dit tot de aanstelling van nieuwe ambtenaren, elk met een eigen specialistische opdracht. Van Steensel karakteriseert dit proces van professionalisering aan de hand van enkele kenmerken, waaronder contractuele aanstelling, opleidingseisen, salariëring en verdere carrièremogelijkheden.⁴⁸

In Oisterwijk vertoonde dit proces een afwijkend verloop, als gevolg van de afstand tussen het bestuur en het schrijfamtb. De secretaris was aan de Rekenkamer verbonden door een contractuele aanstelling: deze had plaatsgevonden met een aanstellingsoorkonde.⁴⁹ Van salariëring was geen sprake: de inkomsten kwamen volledig uit de schrijfproductie. Op basis van het aantal akten in de protocollen verdienden de klerken circa twee tot viermaal het bedrag dat zij als pacht betaalden, zodat het over het algemeen als een goedbetaalde baan kan worden beschouwd.⁵⁰ Zij hadden echter niet de zekerheid van een minimum-inkomen, zoals hun stedelijke collega's. Hoewel het nooit officieel als vereiste werd opgegeven, werden kwalificaties belangrijker. Verschillende kandidaten meldden aan de Rekenkamer hun opleidingsniveau en praktijkervaring. Vanuit de Rekenkamer zelf kwamen bovendien aanvullende functie-eisen. In 1550 werd Jan Rijsbroeck bij zijn aantreden opgedragen 'een goet ende rechtveerdich registre te houden voer alle acten, brieven ende contracten de voere de selve scepenen passeeren sullen'.⁵¹ Enkele jaren eerder was dezelfde taak bij keizerlijke ordonnantie al aan het notariaat opgedragen.⁵² In de eerste helft van de zestiende eeuw hadden drie van de vijf secretarissen een academische achtergrond, een teken dat een gedegen opleiding van toegevoegde waarde of mogelijk zelfs noodzakelijk was voor het uitvoeren van het ambt.⁵³ De carrièremogelijkheden voor klerken in de Oisterwijkse secretarie zijn niet helder. Maar liefst zeven van de elf geïdentificeerde schrijvers beëindigden hun carrière in Oisterwijk als gevolg van pensionering of overlijden; van de overige vier heeft slechts één naderhand publieke functies vervuld. Een mogelijke verklaring voor deze geringe mobiliteit kan de aantrekkingskracht van het ambt zijn geweest. Zowel Jan Lombarts de jonge als Willem van Bruggen verkoos uiteindelijk de positie van zelfstandige Oisterwijkse schepenklerk boven een (gedeelde) positie in de Bossche secretarie.⁵⁴

Professionalisering vond dus plaats op een kleinere schaal dan in de grotere steden. De secretaris bleef het belangrijkste lid van het bestuur, zelfs al maakte hij er officieel geen

deel van uit. Zijn opleidingsniveau steeg eveneens steeds verder. Dit liep parallel aan de uitbreiding van zijn taakomschrijving met nieuwe verplichtingen, zowel binnen als buiten het bestuur, die kennis en opleiding vereisten. Jan Lombarts trad in 1498 op als pensionaris in een conflict tussen Oisterwijk en Haaren, was enige jaren later provisor van de Heilige Geesttafel en speelde in 1517 een rol in de codificatie van de statuten van een broederschap.⁵⁵ De toewijzing van ambten aan gespecialiseerde ambtenaren, zoals in de vijftiende en zestiende eeuw in Holland en Zeeland zichtbaar was, begon op het Meierijse platteland pas later. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw – dus buiten de in deze studie onderzochte periode – treffen we dergelijke ambtenaren in Oisterwijk aan, in de functie van de *borgemeesters*, aan wie de financiën werden toegewezen.⁵⁶ Voor de overige taken bleven de secretarissen nog tot ver in de zeventiende eeuw verantwoordelijk.

Niet alleen onder het personeel trad een specialisatie op, ook in de wijze van administreren en archiveren trad deze ontwikkeling binnen. Eerder hebben we de opmaak en de vergrote toegankelijkheid van de schepenprotocollen besproken. Net buiten het chronologische kader van deze studie, in 1572, werd een nieuwe reeks aangelegd met opwinningsakten.⁵⁷ Voor die tijd werden deze akten opgenomen in de algemene protocollen, waarschijnlijk omdat zij vrijwel altijd eindigden in het transport van het opgewonnen goed. Ook de bewaring en archivering van de administratie waren aan verandering onderhevig. Waar het archief gedurende de vijftiende eeuw werd bewaard, is niet bekend. De schepenprotocollen behoorden tot het persoonlijke bezit van de secretaris en zullen waarschijnlijk in diens woning zijn bewaard. Hubrecht van Oesterhout bezat een kist in zijn werkkamer waar de inwoners der vrijheid hun oorkonden veilig konden opbergen.⁵⁸ Het is niet onwaarschijnlijk dat hierin ook de protocollen bewaard werden. De vrijheidsprivileges lagen op een andere plaats opgeborgen, mogelijk in de kerk, waar men veelvuldig waardevolle documenten bewaarde.⁵⁹ De omstandigheden zullen niet optimaal zijn geweest: de privileges moesten door de eeuwen heen meermaals opnieuw worden gecodificeerd. De tekst van de oudste verlening uit 1230 is slechts uit een vierdegraads afschrift bekend, de accijnsverlening uit 1292 is verloren gegaan en het marktprivilege uit 1355 diende in 1434 opnieuw bekrachtigd te worden, omdat de originele oorkonde verwacht werd binnen afzienbare tijd te vergaan.⁶⁰ In 1501 begon de bouw van een raadhuis. Tot die tijd had de schepenbank vergaderd in de

46 Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 90-91; Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 37-39.

47 Verrett en Juten, 'Noordbrabantsche zegels', 78.

48 Van Steensel, 'The emergence', 52.

49 De rekeningen van de hertogelijke audiencier vermeldt drie aanstellingsbrieven: voor Jacob van der Elst in 1477, voor Mathijs Sche-naerts in 1491 en voor Dirck vanden Hoevel in 1557.

50 Met een gemiddelde prijs van drie Vlaamse groten (1½ stuiver) voor een oorkonde zal de klerk in 1430, met een productie van 319 oorkonden, ongeveer 25 gulden hebben verdiend. In deze productie zijn geen meervoudige uitvaardigingen meegeteld, noch de opbrengst voor de registratie. Zijn pachtsom was 12 gulden, minder dan de helft.

51 ARAB, *RvB*, inv. nr. 295, fol. 121r.

52 *Receuil IV*, 232-238.

53 Jan Lombarts (fl. 1494-1530), zijn zoon Jan Lombarts (fl. 1528-1533) en Jan Willem Rijsbroeck (fl. 1550-1553). De laatste twee hebben te Leuven gestudeerd; van de oudste Lombarts is dit niet overgeleverd.

54 Lombarts junior werd in 1522 benoemd tot secretaris in 's-Hertogenbosch. Zijn hand komt echter niet meer voorbij sinds 1530, toen hij het Oisterwijkse ambt in handen kreeg en namens 's-Hertogenbosch meermaals op reis moest. Willem van Bruggen verkoos eveneens de plattelandssecretarie boven een assisterende positie in de stad.

55 ARAB, *RvB*, inv. nr. 291, fol. 54v. De Bakker en Berkelmans, *Den arme gegeven*, 55; RAT, *ALVB*, inv. nrs. 340, 363-366.

56 Franken e.a., *Oisterwijk*, 67.

57 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nrs. 392-394.

58 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 161, losliggend bij fol. 4.

59 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

60 Het oudst bewaarde exemplaar is een oorkonde van Filips II uit 1555, waarin de vidimus is opgenomen van keizer Karel V uit 1545 van de oorkonde van hertogin Johanna uit 1403, waarin zij het oorspronkelijk stuk uit 1230 bekrachtigde.

kapel op de Lind, naast de lindeboom. Het nieuwe gebouw moet een aanbouw aan de kapel zijn geweest, waar de schepenbank kon zetelen. Uit hetzelfde jaar dateert de vroegste marginale aantekening in de vijftiende-eeuwse protocollen.⁶¹ Wellicht zijn deze twee gebeurtenissen verbonden en verhuisde de secretariële administratie toen naar het nieuwe complex. Hier, dichtbij de schepenbank, was dit eenvoudiger te raadplegen. De intensivering van het raadplegen leidde vervolgens tot het openleggen van de inhoud van de protocollen via indices, zoals hierboven is verhaald.

De functie van Oisterwijk voor de omgeving⁶²

Het Oisterwijkse schrijfambt beperkte zich niet tot de vrijheid alleen, maar omvatte het gehele kwartier. Elk van de vier kwartieren had een dergelijk ambt.⁶³ Twee van deze ambten waren erfelijk en zo kan het bezit van het Maaslandse ambt vanaf 1386 tot in de achttiende eeuw genealogisch worden gevolgd.⁶⁴ Deze vaak adellijke bezitters oefenden het ambt niet zelf uit, maar besteedden dit uit aan pachters. Het is zodoende vaak lastig om te achterhalen wie nu daadwerkelijk het schrijfambt uitvoerde en wie het slechts in naam hield. De andere twee, waaronder Oisterwijk, hadden een minder complexe structuur en werden meestal uitgevoerd door de daadwerkelijke pachter.

In de Meierij lag een aanzienlijk aantal plaatsen met een eigen schepenbank. Deze plaatsen waren ofwel een onafhankelijke heerlijkheid, ofwel hertogelijk bezit. Voor het kwartier van Oisterwijk worden in 1505 de volgende hertogsdorpen vermeld: 'Oisterwiick metten dorpen

ende dinghbancken daer toe behoirende; te wetende van Beke, van Hogemierde, van Nedermierde, van Poppel ende van Weelde, van Heluoert ende van Essche'.⁶⁵ Deze plaatsen vielen binnen de reikwijdte van het hertogelijke schrijfambt. De andere plaatsen, zoals Boxtel, Tilburg en Goirle, Moergestel en Drunen, waren heerlijkheden, terwijl Hilvarenbeek een halfheerlijkheid was. In deze plaatsen had de lokale heer het benoemingsrecht. Uit het paleografische onderzoek blijkt dat in de hertogsdorpen inderdaad Oisterwijkse schrijfhanden actief zijn geweest. In Helvoirt zijn ze betrokken bij het munderen (in het net schrijven) van oorkonden vanaf 1393 en het bijhouden van een schepenprotocol vanaf 1422 en vanaf 1394 tot halverwege de vijftiende eeuw tref-

Het grondgebied van de verschillende schepengedichten binnen het kwartier van Oisterwijk in 1795. De achttiende-eeuwse grenzen zullen niet significant veranderd zijn ten opzichte van de middeleeuwse situatie (Tekening Karel Leenders naar Sanders e.a., *Noord-Brabant*).

fen we hen ook in Hilvarenbeek. Schepenbanken die verder verwijderd waren van Oisterwijk haalden hun scribenten uit andere streken: in Vught is geen enkele Oisterwijkse hand aangetroffen, terwijl een van de geïdentificeerde handen bleek toe te behoren aan de lokale notaris en pastoor Otto de Hedel.

Hierna rijst de vraag of de Oisterwijkse scribenten ook een aandeel hebben gehad in de schrijfproductie in de heerlijkheden. Voor zover de beperkingen van het onderzoek dit toestonden, hebben we de archivalia van enkele van deze plaatsen paleografisch onderzocht. Hieruit bleek dat zij inderdaad in enkele nabije heerlijkheden actief waren, zoals Moergestel, Tilburg en Goirle, en enkele malen ook in Drunen. In Boxtel was daarentegen een bloeiend schrijfcentrum actief, dat geen assistentie behoefde. In het nabijgelegen Moergestel is ook een van de assisterende klerken aangetroffen in de oorkonden, wat doet vermoeden dat het uitschrijven van deze stukken terug in Oisterwijk plaats had. Het inschrijven van de minuutakten in de protocollen zal ter plekke in de dorpen hebben plaatsgevonden. Uit enkele steekproeven bleek dat de klerken regelmatig op rondreis door de omgeving gingen en een behoorlijk deel van hun tijd buiten Oisterwijk doorbrachten.⁶⁶ Voor elk van de dorpen die zij bedienden, hielden ze protocollen bij. Oorspronkelijk zal dit nog niet heel geordend hebben plaatsgevonden: twee bladen uit het Helvoirtse protocol van 1428-1430 zijn namelijk beland in het Oisterwijkse protocol.⁶⁷ Later werd de kaft van elk protocol voorzien van de plaatsnaam en het jaar, om dergelijke vergissingen te voorkomen.

Dit systeem, waarbij Oisterwijk als centrale plaats een administratieve functie had voor het omringende platteland, viel vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw langzaam uiteen. De eerste secessie vond plaats in 1453, toen de hertog het bestuur van Tilburg en Goirle reorganiseerde.⁶⁸ De schepenbank kreeg toen tevens assistentie van een eigen klerk, benoemd door de heer van het dorp. Hiermee werd de heerlijkheid onttrokken aan het rechtsgebied van Oisterwijk. De secretaris van de vrijheid werd gecompenseerd door vermindering van de pachtsom voor het schrijfambt. Slechter is deze er zeker niet van geworden: de Oisterwijkse productie kromp slechts met 11 tot 14 procent, terwijl de pachtsom met 25 procent daalde. Bovendien werd hij in de heerlijkheid aangesteld als schepenklerk. Het is waarschijnlijk dat de Tilburgers geen geschikte kandidaat in hun midden hadden en zich daarom tot de secretaris hebben gewend met wie zij vertrouwd waren. Deze personele unie bleef bijna een halve eeuw bestaan, tot Mathijs Schenaerts in 1498 en 1500 afstand deed van respectievelijk het Moergestelse en Oisterwijkse ambt, maar het Tilburgse behield. In Moergestel werd hij opgevolgd door een klerk uit Kempenland en in Oisterwijk door zijn assistent Jan Lombarts.⁶⁹ Pas in 1507 deed hij afstand van het Tilburgse ambt, ten gunste van zijn schoonzoon. In de decennia hierna zette de versplintering door. Hilvarenbeek verkreeg een eigen schrijfambt in 1520, gevolgd door Helvoirt en de twee Mierden in 1534, Esch in 1535 en ten slotte Vught in 1541.⁷⁰ Uit de hertogelijke rekeningen blijkt dat verschillende van deze nieuwe ambten in eerste instantie werden gepacht door de Oisterwijkse scribenten. In de praktijk bedienden zij alleen de nabijgelegen

61 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 192, fol. 23v; Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

62 Deze paragraaf is gebaseerd op voorlopige gegevens uit mijn promotieonderzoek.

63 De verschillende steden en dorpen die binnen een heerlijkheid lagen, zoals Eindhoven en Helmond, hadden hun eigen schrijfambt.

64 Korvezee, *Inventarissen*, 70-71.

65 ARAB, *RvB*, nr. 445, fol. 180v.

66 Volgens de schepenprotocollen van Helvoirt en Moergestel bezocht de secretaris de eerste plaats negen maal tussen januari en juli 1424, en de tweede zeventien maal tussen januari en mei 1483. BHIC, *ORA Helvoirt*, inv. nr. 14, fol. 1r-5v; RAT, *ORA Moergestel*, inv. nr. 285.

67 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 147, fol. 3r-4v.

68 Jacobs en Steijns, 'Recht en rechtspraak', 218.

69 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

70 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

plaatsen en lieten ze de andere, zoals Vught en Esch, over aan plaatsvervangers. Tegen de jaren vijftig van de zestiende eeuw was dit verzamelen van ambten voorbij en werd iedere plaats door een aparte scribent bediend. De versplintering was toen ook in de praktijk een feit geworden.

De nieuwe schrijfambten, hoewel volledig losgemaakt van Oisterwijk en volwaardige ambten in hun eigen recht, namen de gebruiken van de Oisterwijkse secretarie over. De schepenprotocollen werden voortgezet door de nieuwe secretarissen of naar Oisterwijks voorbeeld aangelegd.⁷¹ Het oorkondendictaat werd vrijwel letterlijk overgenomen. Wel duidt het ontstaan van deze kleinere schrijfcentra op een verlangen naar administratieve onafhankelijkheid. Het was meer dan alleen een principiële kwestie: er waren ook praktische motieven. Het delen van een secretaris met andere dorpen en het veelvuldige reizen telkens wanneer men een rechtshandeling op schrift wilde stellen, was onpraktisch en kostte naar verhouding veel tijd, geld en inspanning.

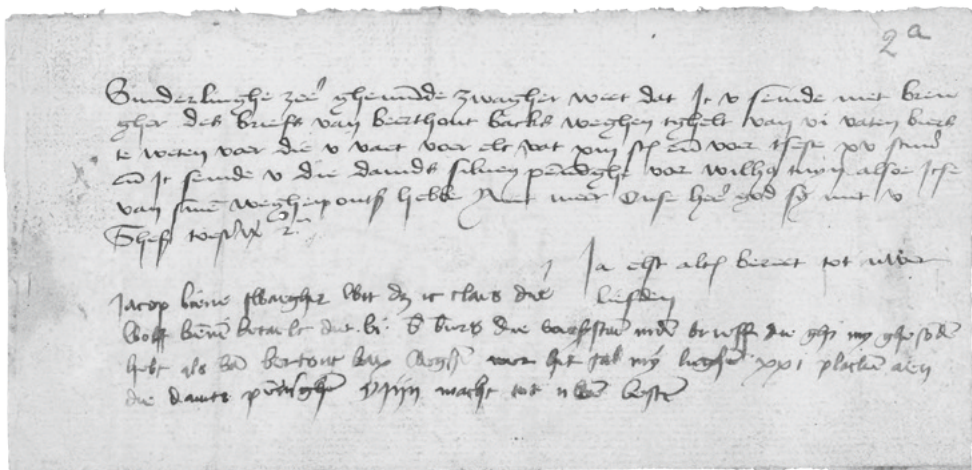
Tabel 1 De afscheiding van de verschillende schrijfambten van Oisterwijk

Jaar	Dorp	Ambt gepacht door Oisterwijkse klerken?	Ambt uitgevoerd door Oisterwijkse klerken?
1453	Tilburg en Goirle	Ja	Tot 1500
1520	Hilvarenbeek	Nee	Eigen klerken vanaf de 15e eeuw
1534	Helvoirt	Ja	Tot de jaren 1550
1534	Mierde	Nee	Eigen klerken minstens vanaf de 15e eeuw
1535	Esch	Ja	Eigen klerken minstens vanaf de 15e eeuw
1541	Vught	Ja	Eigen klerken minstens vanaf de 14e eeuw

Geletterdheid op het platteland

Voor het voortbestaan van deze instellingen en zeker voor de bloei ervan, moest het belang van het schrift aanvaard en ondersteund worden door de bevolking. Op basis van een schatting van het aantal geestelijken, academici, notarissen en mensen die een intellectueel beroep uitoefenden (zoals artsen en schoolmeesters) of hiervoor de opleiding hadden genoten, kunnen we stellen dat ongeveer vier tot zes procent van Oisterwijkse bevolking actief geletterd was.⁷² Dit houdt in dat dit deel van de bevolking in staat was tot lezen en schrijven. Dit percentage is vergelijkbaar met dat van andere plaatsen in het kwartier en lag erg hoog in vergelijking met andere Europese regio's.⁷³ In deze schatting is echter niet het aantal leken opgenomen dat in staat was te communiceren door middel van het geschreven woord, maar dit niet in het dagelijkse leven gebruikte. Kennis van de aard en omvang van deze groep is slechts op fragmentarisch bewijs gebaseerd. Zo is een brief, omstreeks 1461 door de klerk Jacob van der Elst aan zijn verwant Claus die Wolff geschreven, bewaard omdat de laatste een antwoord op het blaadje plaatste en dit terugzond. Hoewel zijn handschrift erg ruw en ongeïnteresseerd is, blijkt Claus toch een degelijke kennis van het schrift te hebben, waaronder het gebruik van afkortingstekens. Beheersing van het geschreven woord lijkt vrij gebruikelijk te zijn geweest bij de welgestelde en sociaal actieve leden van de bovenklasse. Uit ongeveer dezelfde tijd als de bovengenoemde briefwisseling is een verzoek om advies aan Jacob van der Elst overgelegd, geschreven door zijn broer Thomas.

De laatste was opgelicht tijdens de aankoop van graan ten behoeve van een inwoonster van de vrijheid en werd nu door deze dame beschuldigd van verduistering.⁷⁴ Een andere Oisterwijker met kennis van de dictaatgebruiken in de secretarie schreef een conceptakte van een rechtshandeling waarbij hij persoonlijk betrokken was en stuurde deze naar de klerk met het verzoek *'Item Jacop vander Elst, goede vriend, maect mij dit aldus in enen brieffe'*.⁷⁵

Brief van secretaris Jacob van der Elst aan zijn verwant Claus die Wolff, met een antwoord van de laatstgenoemde op de onderste helft (bron: RAT, Schepenbank Oisterwijk, inv. nr. 167, losliggend bij fol. 3).

De academicus Jan Ghijsbrecht Korstiaens, hertogelijk rentmeester en schepen in de late vijftiende eeuw, liet in zijn testament een kleine bibliotheek met boeken in het Latijn en in de volkstaal na aan zijn verwanten en vrienden. Hiertoe behoorden onder meer een exemplaar van Boëthius' *De disciplina et consolatione*, en een *Raymundus*, waarmee de op verzoek van paus Gregorius IX samengestelde verzameling pauselijke decretalen werd bedoeld.⁷⁶ In de jaren vijftig van dezelfde eeuw getuigde de secretaris dat verschillende schepenen in de protocollen zekere minuutakten hadden gezien en gelezen.⁷⁷ Ten slotte zijn er meerdere *contractus portati per scabinos* overgebleven, minuutakten die ten overstaande van schepenen buiten de schepenbank op losse blaadjes werden neergeschreven, vervolgens meegebracht en overhandigd aan de klerk om te verwerken. Hoewel de meeste handen niet te identificeren zijn en ook slechts een enkele maal voorbij komen, zullen verschillende daarvan hebben toebehoord aan schepenen.

71 Zowel in Moergestel (1498) als Loon op Zand (1504) begonnen protocollen gelijktijdig met de aanstelling van een nieuwe scribent.
72 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

73 Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 207-235.

74 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 172, fol. 50r: 'Wyt, geminde brueder, dat daer een is vanden luyden die welc die haver gehael hebben, daer ghy my laestwerf af gescreven had ... Maes vander Elst u brueder.'

75 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 177, fol. 217r: 'Item Jacop vander Elst, goede vriend, maect my dit aldus in enen brieffe. Ick wils wesen tot uwen will. Symon Scheenken, uu goede vriend.'

76 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

77 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

[illegible]

Een door een schepen geschreven conceptakte, die nadien overgedragen is aan de secretaris. Deze schreef onderaan ter verduidelijking 'dit heeft geschr. Albrecht Willems'. Het betreft een *contractus portarii pro scabinis*, dat als een los velletje (links boven) in de protocollen werd geleed (bron: R.A. Schepensbank Oosterwijk, inv. nr. 227, losliggend bij fol. 20).

[illegible][illegible][illegible][illegible]

The Western Sea, called the
 Ocean, is the greatest of all
 the Seas, and is the
 source of all the Rivers
 that run into it. It is
 bounded by the North
 Sea, the Mediterranean
 Sea, the Red Sea, and
 the Persian Gulf. It is
 the source of all the
 Rivers that run into it,

[illegible]

In contrast met deze groep moet het aantal semi-ongeletterde inwoners nog hoger zijn geweest. Mostert definieert semi-ongeletterden als mensen die zelf niet in staat zijn te lezen en schrijven, maar bewust zijn van de betekenis en de rechtskracht van het geschreven woord.⁷⁸ Hoewel in hun dagelijkse leven geschreven communicatie volledig ontbrak, zullen zij toch allen een of meer oorkonden in bezit hebben gehad waarin de rechten op hun bezittingen bevestigd werden. Het was geen verplichting om transporten te laten optekenen, maar het bood verscheidene voordelen en beschermde de positie van de bezitter. Men hoefde niet in staat te zijn de oorkonde volledig te kunnen lezen om de inhoud en juridische implicaties te kunnen begrijpen. Daarnaast droeg men gewoonlijk de *retroacta* bij een transport met de goederen mee over. Het is zodoende waarschijnlijk dat een persoon die goederen verwierf, hiermee uiteindelijk ook in het bezit van oorkonden kwam. Ook voor Holland is aangetoond dat deze bevoordeelde positie een sterke aantrekkingskracht uitoefende op de bevolking, die de transporten steeds vaker voor het lokale gerechtshof liet passeren.⁷⁹ In verscheidene steden werd ratificatie, in het bijzonder bij het vestigen en overdragen van renten, zelfs verplicht gesteld. Dit versterkte het monopolie van het lokale bestuur over het omringende gebied.

Geletterdheid was niet alleen voorbehouden aan de secretarie, de kerkelijke gemeenschappen of bepaalde inwoners. Oisterwijk kende meer instellingen die gebruik maakten van het geschreven woord. De Heilige Geesttafel liet een uitgebreide administratie na via renteboeken en een cartularium, terwijl van twee broederschappen ledenlijsten en statuten bewaard zijn gebleven. Terwijl in de steden deze instellingen meestal eigen klerken in dienst hadden voor de administratie, zien we in Oisterwijk vrijwel constant de secretaris van de vrijheid aan het werk. Het is niet duidelijk of hij deze documenten heeft geschreven als secretaris of uit hoofde van enig ambt bij deze instellingen. Leden van de bovenklasse, waartoe ook de secretarissen behoorden, bezaten ook hier veelvuldig ambten.⁸⁰

Evenals de rest van de Meierij stapte ook de Oisterwijkse secretarie halverwege de veertiende eeuw af van het Latijn ten faveure van de volkstaal. Deze omslag vond bovendien vrij abrupt plaats: de eerste Middelnederlandse oorkonde dateert uit 1348, terwijl het laatste Latijnse stuk in 1367 werd geschreven.⁸¹ Voor 's-Hertogenbosch heeft Van Synghel betoogd dat het halsstarrige vasthouden aan het Latijn een gevolg is van de zware verbondenheid met het notariaat, dat de gelederen gesloten probeerde te houden door het gebruik van deze taal.⁸² Op het platteland bestond een dergelijk monopolie niet en was het aantal mensen met kennis van het Latijn aanzienlijk kleiner. Hierdoor was het gemakkelijk en logisch de overstap naar de volkstaal te maken. Desalniettemin bleef het Latijn in gebruik op het platteland: de geestelijkheid en het notariaat vervaardigden nog altijd een aanzienlijk deel van hun geschriften in het Latijn, terwijl ook de secretariëklerken zich dienden te bekwamen in de taal om de Bossche schepenakten te kunnen lezen. Daarnaast gebruikten zij zelf de taal veelvuldig in hun minuutakten voor de vaste juridische formules, vanwege aangeleerde gewoonte en beknoptheid.⁸³

⁷⁸ Mostert, 'Forgery and trust', 40-41.

⁷⁹ Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 184-187.

⁸⁰ Jacob van der Elst was provisor van de Tafel in 1461, terwijl Jan Lombarts en Mathijs Schenaerts in 1495 samen dit ambt bekleedden. De Bakker en Berkelmans, *Den arme gegeven*, 54.

⁸¹ AAT, *Cartularium A*, fol. 219r; d.d. 1348 mei 31; idem, charters, nr. 785b; d.d. 1367 april 13. Zie ook Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk', bijlage 2, nrs. 49 en 80.

⁸² Van Synghel, *Actum*, 251-252.

⁸³ Zie bijvoorbeeld RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 163, fol. 25v: 'Peter geheiten Poynenborch, zoen quondam Godevert Poynenborch, alle ende enygeheliken guede ... legitime et hereditarie vendidit Iacob geheiten van Laerhoven ... ab eodem, resignavit cum omnibus litteris et iuribus, promittens super omnia et habenda perpetue ratam servare ende allen commer van sinen wegen der in af te doen ... Scabini predicti, datum supra.' Voor de complete transcriptie van minuut en grosse, zie Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk', bijlage 3.

Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst was overschrijven de enige manier om een kopie te verkrijgen. Ook ambtelijke schrijvers maakten veel kopieën, bijvoorbeeld van documenten die vanwege een ondeugdelijke opbergplaats in slechte staat waren komen te verkeren (detail uit een middeleeuwse miniatuur, argoul.files.wordpress.com)

Conclusie

Oisterwijk speelde een belangrijke rol als tussenschakel in de verspreiding van het geschreven woord vanuit de grotere stedelijke centra naar de kleinere gemeenschappen op het platteland. De oprichting van een schepensbank in de vrijheid en het instellen van een schrijfsambt vormden de voedingsbodem waarop in de veertiende eeuw een secretarie kon ontstaan. In de eeuwen hierna onderging deze een interessante ontwikkeling. Enerzijds vond er vanaf de vijftiende eeuw een proces van professionalisering plaats. De opmaak en inhoud van de documenten werden gestandaardiseerd en het archief kreeg een permanente opberglocatie in het nieuwe raadhuis. De toenemende complexiteit van de secretariële taken stelde nieuwe opleidingseisen aan de scribenten. Tegelijk echter leidde deze periode een decentralisatie in: de kleinere schepensbanken binnen het kwartier verkregen eigen schrijfsambten en slaagden erin zich te onttrekken aan het monopolie van de vrijheid. Hierdoor werd een netwerk van dorpssecretariëën gevormd dat tot in de moderne tijd zou blijven voortbestaan. Deze nieuwe centra namen de gebruiken en werkwijzen van de Oisterwijkse secretarie over.

Via de oorkonden van vrijwillige rechtspraak raakte de bevolking van Oisterwijk in contact met het geschreven woord. Naarmate deze documenten steeds meer ingeburgerd raakten in de samenleving en het geloof in hun rechtskracht verder toenam, zag uiteindelijk eenieder zich gedwongen zijn bezittingen te registreren om zijn rechten te beschermen. Op die manier is in Oisterwijk dezelfde ontwikkeling zichtbaar als in 's-Hertogenbosch en de graafschappen Holland en Zeeland.⁸⁴

Daarnaast is aangetoond dat de toepassing van de hulpwetenschappen paleografie en diplomatiek ook voor het onderzoek naar schriftgebruik op het platteland bruikbaar is, ondanks het geringere aantal bronnen ten opzichte van meer verstedelijkte gebieden. In mijn promotie-onderzoek zal ik deze methodologie dan ook voortzetten voor de gehele Meierij.

Afkortingen

AAT	Abdijarchief Tongerlo
ALVB	<i>Archief van de Lieve Vrouwe Broederschap</i>
ARAB	Algemeen Rijksarchief te Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
ChPG	<i>Charters van het Provinciaal Genootschap</i>
DB	<i>(Archief van het) Dorpsbestuur</i>
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
ORA	<i>Oud Rechterlijk Archief (= archieven van de schepensbank)</i>
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RvB	<i>Rekenkamer van Brabant</i>
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
THG	<i>(Archief van de) Tafel van de Heilige Geest</i>

Archivalia

Abdijarchief Tongerlo (ATT)

Cartularium A.

Charters

inv. nr. 368

Algemeen Rijksarchief, Brussel (ARAB)

Rekenkamer van Brabant

inv. nrs. 291, 295, 445, 2749-6, 2804, 2807, 2812, 2819, 5287, 13024-13027

Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Archief van de schepensbank van Helvoirt

inv. nr. 14

Charters van het Provinciaal Genootschap

inv. nrs. 24 en 119

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Archief van de Lieve Vrouwe Broederschap en de Broederschap van het Heilig Sacrament te Oisterwijk

inv. nrs. 340, 363-366

Archief van de schepensbank van Moergestel

inv. nr. 285

Archief van de schepenbank van Oisterwijk

inv. nrs. 143, 147, 149, 161, 163, 172, 177, 192, 392-394

Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Oisterwijk

inv. nr. 1

Chartercollectie van de gemeente Oisterwijk

nr. 14

Dorpsbestuur van Oisterwijk

inv. nr. 1

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH)

Oud Rechterlijk Archief 's-Hertogenbosch

inv. nrs. 1187 en 1189

Literatuur en gedrukte bronnen

- Adriaenssen, L. F. W., *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit* (Hilvarenbeek 1987).
- Adriaenssen, L. F. W., *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2008).
- Asseldonk, M. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Bakker, W. de, en G. Berkelmans, *Den arme gegeven. De oudste registers van de Tafel van de H. Geest van Oisterwijk* (Oisterwijk 2002).
- Berkelmans, G., 'Jaargetijden en maandstonen gesticht in de kerk van Oisterwijk in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw', in: L. F. W. Adriaenssen (red.), *Welpen van de Brabantse Leeuw: genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1991) 245-264.
- Bichelaer, A. H. P. van den, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (Amsterdam 1998).
- Bijsterveld, A. J., *Laverend tussen Kerk en wereld: de pastoors in Noord-Brabant, 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- Burgers, J. W. J., *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw* (3 bdn., Leuven 1995).
- Burgers, J. W. J., E. C. Dijkhof en J. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V', in: D. de Boer e.a. (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 191-211.
- Caenegem, R. van, *Royal writs in England from the conquest to Glanvill: studies in the early history of the common law* (Londen 1959).
- Camps, H. P. H. (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) (2 bdn. 's-Gravenhage 1979).
- Cerutti, F. F. X., 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen', *Varia Historica Brabantica* 3 ('s-Hertogenbosch 1969) 47-88.
- Christaller, W., *Die zentralen Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* (Darmstadt 1968).
- Coopmans, J., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de geschiedenis* 28 (1975) 73-116.
- Dijkhof, E. C., *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325* (2 bdn., Leuven 2003).
- Fasel, W., *Inventaris van het Administratief Archief van de Gemeente Oisterwijk* (1230) 1390-1921 (1930) (Oisterwijk 1992).
- Franken, J., A. van den Oord en W. de Bakker, *Oisterwijk, een geschiedenis van meer dan 800 jaar* (Oisterwijk 2013).
- Jacobs, B. C. M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen 1986).
- Jacobs, B. C. M., en G. J. W. Steijns, 'Recht en rechtspraak in Tilburg, 1342-1803', in: B. C. M. Jacobs en P. L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid. Derde Colloquium Raad van Brabant. Tilburg, 30 en 31 januari 1993*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 7 (Assen 1994) 217-245.
- Jansen, H. P. H., *Landbouwopacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Assen 1955).

- Korvezee, E., *Inventarissen van de archieven van de particuliere verzamelingen: Becx; Van Cooth; Van Engelen van Strijen; Hultman; Van der Fosse en Van den Bogaerde; de Oude Schouwe-Santvoort, Erfsecretarie Maasland* ('s-Hertogenbosch 1975).
- Kruisheer, J., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 bdn., 's-Gravenhage 1971).
- Maarschalkerweerd, P. C. B., 'Het Helmondse schepenprotocol 1397-1400', *De Vlasbloem: historisch jaarboek voor Helmond* 8 (1987) 91-108.
- Marsilje, J., 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw', in: D. de Boer en J. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 182-196.
- Mostert, M., 'Forgery and trust', in: P. Schulte e.a. (red.), *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 13 (Turnhout 2008) 37-59.
- Mostert, M., *A Bibliography of Works on Medieval Communication*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 2 (Turnhout 2012).
- Prevenier, W., 'Avant propos', in: W. Blockmans en Th. de Hemptinne (red.), *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge* (Leuven 2000) IX-XI.
- Prevenier, W., *De oorkonden van de graven van Vlaanderen, 1191-aanvang 1206* (3 bdn., Brussel 1964-1971). *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série: 1506-1700* (10 bdn. Brussel 1893-1978).
- Sanders, J. G. M., W. A. van Ham en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding* (Den Bosch en Hilversum 1996).
- Steensel, A. van, 'The emergence of an administrative apparatus in the Dutch towns of Haarlem and Leiden during the late medieval and early modern periods, circa 1430-1570', in: M. van der Heyden e.a. (red.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 42-61.
- Synghel, G. van, 'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': *de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Uytven, R. van, 'De kern van een dynastieke federatie', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle en Leuven 2004) 213-234.
- Uytven, R. van, 'Het gewicht van de goede steden', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle en Leuven 2004) 118-125.
- Uytven, R. van, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', *Publications de la Section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108 (1992) 65-84.
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 188-253.
- Vermeer, M., 'Gescreven tOesterwijk' *The town secretariat of Oisterwijk* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2015).
- Verrett, Ch., en W. Juten, 'Noordbrabantsche zegels', *Taxandria* 10 (1903) 73-80.
- Zanden, J. L. van, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800* (Leiden 2009).
- Zuijderduijn, C. J., *Medieval Capital Markets. Markets for Renten, State Formation and Private Investment in Holland* (Leiden 2009).